

СҰЛТАН ЖАНБОЛАТОВ

ҮЙСІН БИЛЕУШІСІ – ЕЛЖАУ КҮНБИ

В статье рассматриваются заслуги Елжау Күнби в укреплении государства усуней и до самой смерти. Автор статьи мнения китайских историков Сыма Чян и Бан Гу об Елжау Күнби приводит в качестве фактов.

Makalede Yelcau Künbi'in Üysin devletinin büçlenmesi için yaptıklarından hoşloyrak vefot ettiğine kadar kaydettiği yoldan bahsedilmektedir. Yazar Çin tarihçileri Sima Şıyan ve Ban Gu'un Yelcau hakkındaki fikirlerini de kaynak olarak kullanmıştır.

Елжау Күнби кім? Әрі сауатты, әрі басылым құмар оқырман арасында мұндай сұрақ қоюшылар жоқтың қасы. Бірақ біздегі оқырманның бәрі мұндай сипат ала бермейді. Ал, оқырман әлеміне ат ізін сирек салатын жандардың жәй бұқара түгіл басшы не зиялы қауым арасында да көбейе түскенін ескермей тағы болмайды. Оған телевизиялық информация жүйесінің дамып бара жатқаны ғана кінәлі емес, әрине... Мына мақала маған осыларды ескерте отырып қойылған ұсыныстан туындап отыр.

Кез келген мемлекет немесе ұлттың ұзақ тарихы болады. Өйткені оның ешқайсысы да бір күні көктен салбырап түсе қалмаған. Не Адам Ата – Хау Анадан тараған, не маймыл тектес бір түрлі жануардан эволюциялық жолмен өзгерген, яки дельфиннен айныған болсын, әйтеуір адамзат топтары ұзақтық жағынан бірдей тарихқа ие. Тек оның бүгінгі қолданып жүрген аты ғана әр түрлі ұзын-қысқа дәуірге ие. Ал, оның қараған мемлекеті де осы аты іспеттестеу тарихқа ие болды.

Қытай тарихнамасының бір абзал дәстүрі - «өткенді болашақ үшін баяндайтындығында». Үстіміздегі ғасырда Қытай тарихнамасы терен өзгерістерге де, тамаша жетістіктерге де, көп те күрделі мәселелерге де ұшырады. Соның ішінде анағұрлым терен (мысалы, идеялық мұра) қатпарындағы тәжірибе-сабақтың, бастысы, «солшыл» идеялық ағымның ықпалынан сақтану болғаны айдан анық, өйткені осы ықпалдың кесірінен формулаластыру, догматизм, формализм, ұғымдастыру, таптық күресті арқау ету, бүкіл тарихтың орнына шаруалар соғысын ғана қою, хан, патшаларды бір-ақ сыпырып тастау, ғылым, өнер иелерін (мысалы, Күн Зы, Ду Фу, Су Шыларды) аластау, зерттеу аясын тым тарылту, тақырыпты бірсыдырғы баяғыластыру, зерттеу тәсілін өте қарапайымдастыру ... жалпы Кеңес Одағының қателіктерін айна-қатесіз көшіріп әкелу етек алды да, жетістіктеріміздің бұдан да зораюына ауыр кесірін тигізді. Бізді бұдан Қытай партиясының 11-ші кезекті орталық комитетінің үшінші жалпы мәжілісі күтқарды. Соның арқасында тарихнама көктемі басталып, бүгінгі күнге қолымыз жетіп отыр. Әйтпесе, бізге бір тұста, бір ғасырда Азия дейтін қасиетті бір өңірде қатар өмір сүрген Хән Уди патша, Мөте Тәңірқұт, Елжау Күнби сияқты үш данышпанның тарихи да зор үлесі жөнінде сөз қозғау тіптен де мүмкін емес-ті. Ал, мүмкін болған күнде де, құлдардың, шаруалардың оларға қарсы көтерілістері мен сирек кезігетін олар ара

қырғын, қасап қанмайдан соғыстарды ғана баяндатып тынғызар еді. Көтеріліс пен соғыстан гөрі әлде сан есе уақыттарды алып жатқан, одан гөрі әлдеқайда мол рухани, өркениеттік жемістерді беріп жатқан бейбіт өмірге қызықтырмас еді. Мұндағы ауыс-күйіс, барыс-келіс, еңбек-табыс жөніндегі баяныңды «мыжғаулық» санар еді. Тарихи алып тұлғаның, әсіресе хан, патшалардың төңірегіне аялдау мұндайда тек қатерге бастайтын, сондықтан Дың Шяупин назариясы мен амалиаты бізге әкелген көктемнің тамаша құлпыра көктеген бір тұсы – тарих ғылымы, тарихи көркем әдебиет деп ауыз толтыра айта аламыз.

Бізді исламиатшылар Нұқ пайғамбардан таратып, қазақ шежірешілері оның артын Қытай халқы сияқтылармен туыстас етіп айырса, қытай рауаятында өздерін «Ян патша мен Хуан патшаның нәсіліміз», «Ұлуға ұрпақпыз» десіп, бізді (мысалы, Ғұндарды) Хуан патшаның Шяхоу атасынан тарағандар деп аталасқа жатқызады. Шяхоу кім? (Сак - скиф пе, зақ па? Шах па?) .... Әрине, зерттеп жатармыз. Әйтеуір адамзаттың түп тегі бір екені рас болуы керек.

Адамзат бастауы (төркіні, этногенезі) жөніндегі айтыс (Қытай не Африка...) әлі аяқтала қоймағанымен, алғашқы адамзаттың тасқа айналған сүйегі Қытайдан да, Африкадан да көптеп табылуда, ал, осы екі өңірдің арасы – жағрафиялық көпір іспетіндегі кең мағынадағы Қазақ дөштінің адамзатқа ерте заманнан бері-ақ мекен болғаны археологиялық табындылар арқылы дәлелденіп отыр.

Әрине, заман ықылымы қанша құбылса да, талай жырғап, сан сорласа да, сол ата -бабалардан тараған ұрпақтың бүгінге жеткеніне, соның бірі біз екеніне және негізінен тағы сол ата-мекен өңірінен шықпағанымызға кәміл сенуіміз керек. Иә ... ауып келушілер, сіңушілер де көп болды. Босып кетушілер, өзгеге кіріккендер де толып жатты. Бірақ сол ата-бабадан өрбіген қандастар ғаламның дені осы дөштіде, оның өне бойы тұсында өмір шегіп бүгінге келді.

Ал, ұлтымызды құраған ірі тайпалар біздің заманымыздан бұрын-ақ одақ құрап, сол кезге тән мемлекет тұрғызып, әлеуеті де ауқатты ел бола бастаған деген шындықтың үні орыс отаршыл шовинистерінің құлағына түрпідей тисе, Қытай ғалымдары жағынан алақайлап айналып келді. Әрине, ең алғашқы мемлекеттердің барлығы да қандас топтардың негізінде қалыптасты. Ал, қандас топ дегенің тар, тұйық және шектеулі болғандықтан, ол мемлекеттердің көлемі шағын, билік құрылымы әлсіз болды. Десе де тайпалық одаққа (мысалы, үйсін мемлекеті сияқтыларға) өткеннен кейін әлсіздіктер жойыла бастап, қандастық байланыстың орнын жағрафиялық байланыс басатын күрделі барысқа енді және ол алдыңғының өзінде де жағрафиялық байланыс болғандықтан өте ұзаққа созылды.

Қазақтың тұрғындар тобының (популяцияның) биологиялық тарихындағы мәселелер физикалық антропологиямен зерделенеді. Әсіресе, оның тірі индивидуумының (жекесінің), антропометриясы (басының, денесінің

өлшемдері), көне заман адамдарындағы серология (қанның жататын тобы) және одонтология (тіс морфологиясы), дермаглифика (алақан, саусақ терісіндегі бедер), краниология (бассүйек морфологиясы) палеоантропология (қазып алынған сүйек қалдықтары) дейтін салалары бойынша талданады. Осы негіздегі ғалымдардың (мысалы, О.Смағұловтардың) зерттеуі Қазақ халқының (тарихи мәдени қауымдастықтың) нәсіл (биологиялық қауымдастық) жағынан ұзақ та күрделі барысты бастан кешірген халық екенін дәлелдейді. Ол сыртқы бейне жағынан европоидтарға тән ертедегі тұрғындардан (оның далалық типінен) сол уақыттың өзінде-ақ бөлінбес антропологиялық тұтастыққа, бірыңғай қауымдастыққа ене бастаған, Қазақ халқының арғы алтын өзегі де, біздің ең түпкі ата-бабамыз да міне, осылар. Ойпыл-тойпылды күрделі барыс біртіндеп ерте темір ғасырларына (б.з.б. 400-700 жылдықтарға) келгенде анағұрлым жіктелулер, тайпа көсемдері бастаған әкімшіліктер, шаруашылық пен өнердегі дамулар күшейе түсті, тіпті, Массaget, Агриппей Сактары, Сарматтар, Исседондар, Тиграхауд Сактары сияқты тайпалардың сақ-скифтік одағы әлеуеттенді. Ал былайғы тұста біртіндеп шығыстық тайпалардың көшіп келуіне байланысты, Қазақ жеріндегі тұрғындардың бейнесіне моңғолоидтық элементтер ене бастады. Т.Фириштейн, О.Смағұлов сияқты ғалымдар «казак жеріндегі әр атадан тарайтын Үйсіндер (Сарматтар мен Үйсіндер арасындағы ұқсастыққа қарағанда) бір-біріне жақындау. Сол сияқты әр түрлі географиялық аймақтардағы Сарматтар да (Үйсіндер мен Сарматтарға қарағанда) бір-бірімен жақындау. Ал Үйсіндерде Моңғолоидтық қоспа анағұрлым көп» деседі. Сонымен б.з.б. бірінші мыңжылдықтың соңын ала Сақ тайпаларының бірлестігі Үйсін дейтін, Қанлы мен Алан дейтін т.б. тайпалық одақтар кезеңіне енді. Бұларға біртіндеп Ұлы Жүзден (Даюежы яки Тохар), Ғұндардан қандас және қандастау тайпалар қосыла бастады. Қазіргі Қазақ дөштіңде осы кезден бастап айқын мемлекеттілік, таптық қарым-қатынас дүниеге келіп, дами түсті. Моңғолоидтық элементтік үлесі осыдан соң жалпы генетикалық кордың үштен біріне жетпейтін күйден өрлеп, ішінара одақтарда екіден бірге дейінге ұмтылды. Елжау – осы тұстағы Үйсін тайпалық одағының мемлекеттілігін нығайтқан ең мықты көсемдердің бірі.

Елжау заманынан кейінгі ХХІ ғасыр барысында қазіргі Қазақ жеріндегі тайпалар жоғарыдағыдай араласу (метистену) сипатты барысты жалғастыра отырып, бүгінгі Қазақты қалыптастырды. Егер бүгінгі Қазақ жөніндегі антропологиялық зерттеу нәтижелеріне зер салсаң, неше мың жылдық бұл тарихқа тіпті нана түсесіз. Мысалы, Қазақтар бірыңғай антропологиялық типке жатады және антропометриялық жақтан тұрандық (оңтүстік сибирлік) нәсілдік типке кіреді. Резустың (Rh) оң реакциясының иелері өте басым, плюс (+) фенотипі жиілік мөлшері жоғары қан тобына жататын ұлт алақан және саусақ терісіндегі бедер кешеніне қарағанда туысы және моңғолоидтармен европоидтарға тән топтардың аралығындағы аралас текті жұрт нәсілдік ген еристы (текті) тіс бедерінің маңызды морфологиялық

ерекшеліктері бойынша бірыңғай халық және шығыстық белгісі басым топ, Бас сүйектері жөніндегі өлшеулер де осыны растайды.

Қазақтың тегін зерттеп жүрген ғалымдарымызға құлақ түрсек, олар мынадай дейді: «Қазақ халқы Хангай, Алтай, Тарбағатай, Тәңіртау тауларынан Орал тауына дейін, Ертіс, Еміл, Іле өзенінен Еділ, Жайық өзендеріне дейінгі құлашын кең жайған ұлан-байтақ өңірді ежелден мекен етіп, өсіп-өрбіген Үйсін, Қаңлы, Дулат, Жалайыр, Аргын, Найман, Керей, Уақ, Қоңырат, Қыпшақ, Әлімұлы, Байұлы, Жетіру, Табын, Тама, Түркеш, Қарлұқ т.б. ру-тайпалардан құралған».

Жоғарыда аты аталған ру-тайпалардың ішінде Қытай және басқа халықтардың жазба деректерінде ертерек әйгілі болғандардан Үйсін, Қаңлы, Алан, (алшын) тайпалық одақтары бар.

Үйсін тайпалық одағы б.з.б. III-IV ғасырдан бастап б.з. кейінгі IV - ғасырға дейін, ілгері-кейінді болып, Чилианшан, Дүнхуаңнан бастап Шу өзеніне дейін, Ыстықкөлдің оңтүстік жағалауынан Балқаш көліне дейінгі өңірді мекендеді. Оның батыс шекарасы Талас өзеніне дейін барып жетті. Жазба деректерге негізделгенде Үйсіндер, сол кездің өзінде-ақ 630 мың халқы, 188 мың 800 тұрақты әскері бар, билік органы едәуір кемелденген, құлдық мемлекет (хандық) құрған [1]. «Бұл мемлекетті ұлы би өзінің саяси мәдени және экономикалық орталығы болған Чыгу қаласында тұрып басқарған» [2.7-8]. Демек, Елжау – сонау ерте замандағы ата-бабаларымыздың асқарларының бірі. Ұлтымызға тән мемлекеттіліктің шаңырағын алғаш көтерушілердің бір мықтысы.

Біздің ата-бабаларымыз ішіндегі тарихшылардың жазғаны жазуымыз, дініміз, мемлекеттілігіміз, елбасымыз сан рет және өте жайсыз өзгере бергендіктен сақталмаған болса (далаларда сақталған «тас кітап» сияқтыларды есепке алмағанда), бұдан XXII ғасыр бұрыннан бастап бір тұтастыққа берік бет алған әсіресе, информация тығыздығы өте жоғары және тіл ұстартуға тым ебедейлі жазуын сақтап кемелдендіре беруде мықты тұрған қытай халқының Сыма Чян мен Бан Гу сияқты тарихшылары біздер жөнінде мол да бағалы деректер қалдырған. Бұлар жөнінде ішінара «ғалымдардың» мұрын шүйіретіні бар («ұлттарды жамандай жазылған», «ономастикалық бұрмалаулар көп» деп). Мен отырып күлемін, жиырма неше ғасырдың алдындағы жанға не сөгіс?! Өзіңнің он неше ғасырдың алдындағы «тас кітаптарындағы» тілдер (ономастикалық атауларын) бүгінге айна-катесіз ұқсап тұр ма? Дыбыстық айтылым жағынан соның бәрі дұрыс та, мүлтіксіз дей аласың ба? Өзге түгіл, өз шежіреңде бір рудың шежірешісі екінші руды мұқатып, кемсітіп айтатын тұстар аз ба? ... деп. Мұндай жәйттер біз жөнінде жазған грек, парсы, орыс, араб тарихшыларында жоқ па? ... бар, бірақ ... оларға сөгіс жоқ, рахмет көп, ми жұмсап, дұрыс пайдалану өзіңе тән.

Ал осы тарих аталары біз, әсіресе, мына Үйсін жөнінде өте-мөте, оның көсемі Елжау туралы не дер екен? Соған бір құлақ түре кетелік.

Үйсін жаулары «Үйсіндерге тұтқиыл шабуыл жасап елін шауып,

көсемі Нәндібиді өлтіреді. Талан-таражға тап болған Үйсіндердің бір бөлімі тұтқындалады. Бір бөлімі Ғұндарға көшіп барып баспана тілейді. Осы қырғында Нәндібидің нәрестесі Елжау би жөргекке ораулы күйде қалың шалғынның ішінде аман қалады. Оны көкбөрі емізіп, құстар жем тасып беріп жатқан жерінен Бөже деген сардар (тегінде осы баланы бағып-қағып тәрбиелеуге жауапты болған адам) тауып алып Ғұндардың Чианюиыне (Тәңіркүтына, көсеміне) апарып табыс етеді. Чианюи Елжаубиді мәпелеп бағып, ержеткізеді. Елжау би есейе келе ержүрек, айлалы, алғыр, батыр болып ержетеді. Чианюидың әскеріне қолбасшылық етіп, әлденеше реткі шайқастарға қатынасып, жеңіспен оралып, елеулі еңбек сіңіреді. Чианюи де оның ерлігі мен ел басқару шеберлігін мөлшерлей отырып, бұрынғы әкесіне қарасты елді басқартады [3]. «Үйсіндер Ферғананың Шығыс солтүстігіне екі мың шақырымдай келетін жерге орналасқан. Ол мал бағатын көшпенді ел Ғұндармен салтас келеді әрі он мыңдаған жасак ұстаған жауынгер халық тегінде Ғұндарға бағынышты болған. Кейін көркейіп, күшейе келе өз тізгінін өзі алып, Ғұндарға аман-сәлемге бармайтын болған» [4]. «Үйсіндердің ханы «Күнмо» (Күнби) деп аталады екен. Күнмоның әкесі Нәндіби тегінде Чилианшан Дұңхуан аралығындағы ұлы юзилермен қанаттас отырған Кіші мемлекеттің билеушісі екен. Ұлы Юзилер Нәндібиді өлтіріп, олардың жерін тартып алған, халқы жосып, Ғұн еліне барып паналаған. Осы кезде жана туған жас бала Күнмоны әкесінің туысы Бөжеонқа (дұрысы «Жабғы» - С.Ж.) қалың шөптің арасына апарып шөпке орап қойып, өзі тамаққа кетіп қайтып келсе, жас нәрестені көкбөрі келіп емізіп, ет тістеген құс төбесінен айнала ұшып жүр еді» [3].

«Ғұндардан естуімізге қарағанда – Үйсіндердің ханы «Күнмо» (Күнби) деп аталады екен. Күнмоның әкесі (Нәндіби) Ғұндардың батыс жағындағы (бұл кезде Үйсіндер ауып, етегін жиып Боғда баурайына таман келген - С.Ж.) шағын елді билеген. Осы кезде ғұндар оларға шабуыл жасап, Күнмоның (Елжаубидың) әкесін өлтіреді, жана туған нәресте бала Күнмо иен далада қалады. Бұл баланы құстар ет тасып беріп, көкбөрі емізіп асырайды. Ғұн тәңіркүты оны «киелі бала» деп біліп өз жанына алып, асырап ержеткізеді. Ол есейіп ержеткен соң шеру тартып жорыққа аттанып, жеңістерге жетіп, ерлік көрсетіп, еңбек сіңіреді. Ақырында Ғұн тәңіркүты оны әкесінің орнына Күнмо (Күнби) етіп, әкесінің елін жинап, билігін береді» [4]. Біз бұл арада тек Елжауға байланысты тұстан үзінді беріп отырмыз. «Тарихи естеліктер» («Тарихнама») мен «Хәннама» авторлары бізге қатысты бұдан өзге талай мағлұматтарды келтірген. Біздің бүгінгі тарихшыларымыздың ол заманды зерттегенде сүйенетін бір тіреуі – осылар.

Ал, менің «Елжау Күнби», «Шаншора Күнби» «Онғай Күнби» атты романдарымдағы «сүйек» те осылардан алынған. Әрине, көркем әдебиеттік туынды авторында оған мығым «бұлшық еттерді», әдемі «терілерді» жапсырып «киіндіру» мен «сөйлету» ақысы болады. Бірақ біз бұл мақалада тек «сүйекті» ғана сөйлейміз. Өйткені біз шалқымай, толқымай, әсерлеусіз

ақиқат арқылы «Елжау Күнби деген кім еді?» сұрауына байсалды да нақты жауап қатқалы отырмыз.

Елжаудың кімдігіне барудан бұрын ол билеген ірі ұлыс Үйсін мемлекетіндегі усұннің қазақтағы Үйсінге, сол арқылы қазаққа ата-баба екеніне аялдай кетелік. Бұл шындық өзге ұлттардың Үйсінді жатсынуына апармауы керек. Өйткені ұзақ тарихта миша былыққан аласапыранға толы барыста, әсіресе, туыстас, тілдес, діндес, қоныстас тайпаларда нешеме ғаламат араласулардың болғанына көз жұмбауға тиіспіз. Мысалы, қазақты құраған белді тайпаның бірі – қыпшақтар. Бұл әлемге әйгілі ғылым дүниесі мойындаған ақиқат. Бірақ қыпшақ аздап болса да өзге ұлттарға да сінген, мысалы, ең таяуы бүгінгі Шинжияң Қырғыздарындағы Қыпшақтар, сол атымен Ақтау ауданында Қырғыз болып отыр. Ал сонау Мысырға барып билік құрған Қыпшақтардың (мәмлүктердің) аты Египет тарихында айқын жазулы тұр. Меніңше өзге рулардан да, соның ішінде Үйсіндерден де мұндай жағдай кезігуі ықтимал.

Баспагер Қаһарман Мұқанұлының аса маңызды зерттеу еңбегінде: «усұн» этнонимін алайық, мұның ежелден асуын, әсиен, өсун (қазіргісі усұн) болып оқылуы «Үйсін» атауымыздың дұрыстығын аңғартады дейді [5.74]. Және өзге ғалымдардың осы орайдағы лебіздері, Мысалы, «Тәңіртауы – Сақтар мен үйсіндердің белгісі» (А.Н.Бернштам). «Іле өзенін орталық еткен өңір Сақтардың мекені» (Уаң Минжы), «Бес балық, құмды аймақтың терістігінде алдыңғы Хән патшалығы тұсында Үйсіндердің мекені болған» («Сұйнама. Жағафиялық баян»), «Алматы б.з.б. III-VII ғасырларда сақтардың қонысы болған... Медеу сайынан Үйсіннің байырғы қабыры табылды» (Байұзақ Қожабек), «Үйсіндер ескі Грек кітаптарында Исседондар деп жазылған екен» (Жақып Жүнісұлы), «Амудария сақтары ыдырағаннан кейін Үйсіндер, Күшандар, Иүздер (тохарлар), Қаңлылар пайда болған» (А.Н. Бернштам), «Сак тайпалар одағы ыдырап, оның орнында Үйсіндердің, Қаңлылардың, Аландардың тайпалық одағы қалыптасты. Қазақ халқының ұлт болып дүние тарихы сахнасынан орын алуына алғаш қадам тастаған дәл осы тайпалар одағы еді» (Жақып Жүнісұлы) деген пікірлері бұл ақиқатты тіпті айқындай, нығарлай, дәлелдей түседі.

Ал, мына пайымдаулар бұл шындықты одан ары нақтылай, ашалай, шежірелей көрсетуге талпынған:

«Қазақтың байырғы аңыз-шежірелері мен жазба әдебиетте «Үйсін» деген атау екі түрлі мағынада – тар мағынада және кең мағынада қолданылады. Тар мағынасындағы «Үйсін» - қазақтың ұлы жүзінің құрамындағы тайпаның аты, ал кең мағынадағы «Үйсін» Іле алқабы мен Жетісу өңірін және Оңтүстік Қазақстанды мекендеген Ұлы Жүз тайпаларының жалпы аты. Үйсіндер туралы деректер осыдан 2000 жыл бұрынғы Қытайдың жылнамаларында кездеседі» [6.79]. «Үйсін» этнонимі туралы бірнеше түспал бар. Оның бірі – үйсін атауы ұлыс аты. Мемлекет аты деп қарап, тайпалық одақтағы «одаққа» жуық мағыналы сөз (үю, үи су, үи ым

...) деп қарау. Енді бірі – нақты адамның тайпа басының, Үйсін тайпасының түп атасының аты деп білу. Соңғы көзқарастағы профессор Жақып Жүнісұлы: «Шежіре деректерге қарағанда, Үйсін б.з.б. 430-жылдарда дүниеге келген, кейін хандық құрып ұзақ жыл билік жүргізген әйгілі қоғам қайраткері болған адам ... Үйсіннің 7 ұрпағы Дауден Елсау (яғни Елжау) тарайды» - дейді және - «Елжаудың 8 ұрпағы Майқы шамамен заманымыздың 64-жылы Үйсін елінің орталығы Чыгу қаласында такка отырып ел билеген... Майқы Қазақ шежіресінде бірінші Майқы деп саналған» деп көрсетеді де, Майқының 17 ұрпағы Сақалдан Ақдарлы, Жандарлыларды таратады [7]. Ғалым Ниғмет Мыңжани бірқыдыру деректерді тізе келіп «бұл фактілер ежелгі Үйсіндердің қазіргі Қазақ халқының арғы атасы екенін анықтайды» деп тұжырымдайды. [6.121]. Лю Сун, Лю Ди сияқты ғалымдар «Үйсін бүтінгі Шинжияндағы Қазақ ұлтының ата тегі» деп ашық айтады [8.22]. Менінше, ғалымдар енді бұған талас туарлық ештеңе де қалдырмаған болса керек.

Үйсін ұлысын билеген Елжау Күнби Нәндібиұлы дейтін адам, нақтырақ айтқанда, нендей беделге ие болып, қандай еңбектер сiнiрiп, қайсы үлестердi қосқан жан едi?

Бұл жөнiнде мен тағы да өзiмнен гөрi өзгенiң сөзiн алға тартпақпын. Мұның менiң сөзiме күдiктене қарайтындарды азайтқаннан өзге зияны жоқ. «... Үйсiндер ... Iле аңғарына және Жетiсу өнiрiне келiп, Қордалы жерден қоныс тауып, iргесiн бекемдеп алғаннан кейiн, шаруашылығы лезде дамып, тез арада алдыңғы қатарлы әлеуеттi елге айналды» [1]. «Бiздiң заманымыздан бұрынғы 161-жылы Ғұндардың қарт Чианюиы қайтыс болғаннан кейiн Үйсiндер мен Ғұндардың арасында мүдде қактығысы туылып, қактығыс қайталанып, қайшылық ушыға бередi. Ғұндар күшейiп алған Үйсiндерге әлденеше рет шабуыл жасаса да, жеңiлiспен аяқталып отырады. Оның үстiне оларда дiни сенiм күштi болғандықтан Елжау бидi әулие адам деп бiлiп (Елжаубидi аң-құс баққан деген естерiнде қалғандықтан) қайта шабуыл жасамай, бойын аулаққа салады. Мұнан кейiнгi жерде Үйсiндер Ғұндармен жауласпаса достасқан емес» [2.30]. Байқап отырған боларсыз б.з.б. 161 жыл Елжаудың ержетiп (17-18-ге толып) Ғұндардан ел билiгiн алған тұсы. Демек, елдiң Iле (Жетiсу) өнiрiне келуi де, көркеюi де Елжаудың көсемдiгiне тiке байланысты еңбектер.

Елжау «Күнби өзi тағайындаған әскери-әкiмшiлiк ұлықтары арқылы бүкiл мемлекеттi меңгерiп отырды. Кемелiне келiп дәуiрлеген кезде Үйсiн елiнде 120 мың түтiн 630 мың адам, 188 мың 800 сайлауыт әскер болды» [1]. «Бұл сан сол заманда батыс өнiрде болған 40 мемлекеттiң халық саны мен әскер санының жалпы жиынтығынан әлдеқайда артық, атап айтқанда, Үйсiндердiң халық саны олардан үш есе, әскер саны бiр жарым есе артық едi. Сол заманның деңгейiнен алғанда, үйсiн елiнiң аса күдiреттi мемлекет болғандығы осыдан байқалады. Осы себептi тарихшылар Үйсiндер батыс өнiрдегi «мейлiнше күдiреттi мемлекет» деп жазады [6. 88-89].

Тағы да байқаған боларсыз, Нәндібиді өлтірген қырғыннан кейін

бордай тозған, иесіз-бассыз қалған Үйсін мемлекеті Елжау заманында бүкіл батыс өңірдегі керемет күдіретті мемлекет болып отыр. Бұл онай еңбек емес. Әрине, сондықтан да ғалымдар мынандай баға береді:

«Үйсін Күнмо Елжауби үздік шыққан көсем, қажырлы қаһарман, соғыс өнеріне шебер, асқан ақылды парасатты адам еді. Ол сан реткі соғыс жорықтары мен қиын-қыстау шайқастарда ерлік көрсетті. Өзінен әлдеқайда күшті жауларды жеңді. Ауыр апатқа ұшырап, азып-тозған Үйсін ұлысын Іле өзені алабындағы күтты мекен қонысқа орнықтырып, Іле өзені алабында дербес Үйсін мемлекетін құруға маңызды үлес қосты. Сондықтан, Үйсін елінің халқы оны ардақтап, керемет киесі етіп табынды» [6.95]. «Елжау би – майдандағы батыр ғана емес саяси дарынды жан. Оның басшылығында Үйсіндер шапшаң дамыды және төңірегіндегі ұсақ тайпаларды жаулап, Үйсіннің малын мыңғыртты. Жанын көгертті». «Елжау ұзақ та алып саяси жүк арқалаған көсем». «Елжаудың жетегінде Үйсіндер соны қоныста өздерінің жаңа өмірін бастады». «Елжаудың тура басшылығында Үйсін халқы жапалы еңбекпен ел әлеуетін күн санап зорайта берді. 30-40 жылдық даму арқасында ... Үйсін бүкіл батыс өңірдегі ең күшті мемлекетке айналып, 120 мың түтінге, 630 мың жанға ие 188 мың 800 әскері бар үлкен мемлекетке айналды. Оның халық саны сол тұстағы батыс өңірдің Чаршан, Пычан, Жаркент, Қашқар, Хотан сияқты мекендердің халық санынан екі есе көп болатын. Оның аумағы шығыста Ғұндарға, солтүстікте Қаңлыға, батыста Ферғанаға, оңтүстікте қалалық мемлекеттерге барып тірелетін. Елжау міндеті бөлінген мансаптар орнатып, әртүрлі саяси түзімдерді тұрғызды. Күнби ең жоғарғы үстемші, күндей хан болғандықтан Күнби аталған болатын». «Жаң Чян Жүздермен одақтасып, Ғұндарға бірге қарсы тұру мақсатына жете алмағанымен, ол ойда жоқ-та Үйсіннің күдіретін көріп, Елжау бидің қабілетін танып қайтқан еді... Елжау би тереңнен толғанып, алысты барлайтын саясаткер болғандықтан, Батыс Хән патшалығының әлеуетін біліп алмай тұрып, кез келген келелі саяси бекімге оп-оңай келе салуы мүлдем мүмкін емес-ті. Сондықтан, Елжау би бір жағынан Жаң Чян тобын қызу күтіп алды, енді бір жағынан Жаң Чиянға еріп Чаң Әнға барып, Хән Удыиға рахмет айтатын адамдар тобын дереу ұйымдастырды. Мұның аты – рахмет айту, шыны Хән империясының әлеуетін нақтап тексеріп көріп, ең сонында Үйсін Хән одақтастық дәрежесін бекіту болатын...», - дейді Уан Лиие сияқты ғалымдар [9.3]. Меніңше Елжау жөнінде бұдан толық, бұдан нақты баға бола қоймас. Ол, әрі көріп отырсыз, Қытай ғалымдарының бағасы.

Сонда да ғалымдар тобына тағы бір-екі кезек сөз бере түсейік, мұнда сіз Елжаудың ел билеу шеберлігі мен саясаткерлігіне тіпті көз жеткізе түсесіз.

«Елжау биді өз позициясын өзгертіп, Хән патшалығымен құдаласуға, одақтасуға көндірген негізгі себеп – объективтік жағдайдағы шұғыл өзгеріс...» толып жатқан факторлар «Елжау биді Хән патшалығына елші жіберіп жылқы тарту етіп, Хән патшалығының ханшасын алып,

жегжат болуға ынтықтырды. Осындай құда-жұраттық істестік арқылы ол өз билігін қауіп-қатерсіз, баянды сақтауды ойлады» [10.13]. «Батыс Хән патшалығы мен Үйсін бектігінің құдалығы оның саяси одақтастық тәсілі екенін аңғартады... Құдалықтың саяси сипатын ашық көрсетеді» [10.82].

Бұл екі дәйек сөздің түп айтары – Елжаудың маңындағы ірі елдермен, соның ішінде шығысы Хән, солтүстігі Ғұн қағанаттарымен құда болуы «қазақ байыса қатын алады» ғана емес, терең саяси шара екенін көрсетеді. Сонымен «Ұлы юзылерді жену, Ғұндардың құлдану мен тізгіндеуінен құтылу міндетін Үйсін тарихындағы, міне, осы бір шоғырлы еңбекті ада қылған Үйсін Күнби Елжау би еді» [10.60].

Әрине, бұл Елжаудың кімдігін білу үшін ғана емес, өз ағанды ағалау, әйгілі ата-бабаны ардақтау, тарихта өзінің кемеңгерлігімен, батырлығымен, қабілеттілігімен із қалдырған алып тұлғаны лайықтас тұсында еске алып отыру, оның абзал қасиеттері мен асқақ рухын ұрпаққа үйрете жүру үшін де қатты қажет. Осы орайда дәл осы жылдарда Елжаудың қайтыс болғанына шамамен 2100 жыл толатынын айрықша айта кетпекпін.

«Күнби – хан атағы, өз аты Елжауби, кейінгі кітаптарда Күнми деп жазылған» [11.49] - дейді «Хәннама». Мұндағы Күнмо мен Күнби бір атақтың, яғни қазіргіше айтқанда «Күнбидің», ескіше айтқанда, «Күнмидің» (бәлкім «би» бұрын «ми» деп айтылған да шығар. Өйткені адамды бас, оның ішінде ми басқарады ғой) қытайша екі түрлі жазылуы. Ал күн иероглифі – кәдімгі күн. Бұл туралы ғалым былай дейді: «Көне түркі тілінде «Б» әріп «М» әрпімен өзара ауысып «биң» «миң» болып жазылған» [10.180]. Бізде мұндай жағдай жиі кезігеді, ендеше ежелгі жазындылардағы «ми» қазіргіше айтқанда «би» (қазақ тілінде бүгінге дейін сақталып келген зат есім – билеуші, әмірші, бағындырушы).

Ал, «Күн» - қазақ және өзге түркі тілдеріндегі «әлемге жарық беретін, қызу беретін планета». Ол кездің тұрғысынан айтқанда, көп тәңірлік заман ұғымымен түсіндіргенде тотем, яғни ұлы көк (аспан) тәңірі аумағындағы «Күн тәңірі», демек (Күнми) дегеніміз «Күнби» - «күн тәңірім қойған билеуші», мемлекеттің ең жоғары әміршісі, патшасы, хуандиы, сұлтаны. «Қытай үстем таптары өздерін «тәңірұлы» (Тянзы) деп атады. Ғұндар үстем таптары да өздерін «тәңір тағайындаған Ғұндар Тәңір Құты» .... деп атады.... Үйсіндер де «Күнмо» (Күнби) атауларын әне сол мағынада қолданған» [10.182].

Ғұн елі жайындағы ономастика туралы екі ауыз сөзді қыстыра кеткен жөн сықылды. Оның бірі «Ғұн» «Һұн» «Һон» делініп жүрген тайпалық одақтың әсілгі аты «хұн» болуға тиісті. Өйткені бірінші, «хұнның» қазірге жеткен мағынасы «Ағын», екіншіден, ертеде ол өзен аттарына жиі қолданылған (Аму өзені «Жейхун» делінген), Хұндар елінің орта шеніндегі өзеннің аты да «Хұн» болған (қазір Моңғолиядағы «Орхұн» дариясы, бәлкім түрікше «өр» «Хұн» шығар), үшіншіден, өзен, дария да ол кездің мықты тотемдері еді. Ал Ғұн елінің билеушісі Чианьюиды «Тәңірқұт» деп жүрміз.

Мұндағы «тәңір» дегенге айтар жоқ. Ал, «күт» бәлкім «күт» «гүд» пығар. Мұндағы «күт» та тым алыс кетіп тұрған жоқ. Сөйтсе де егер «күт» (қазақшадағы «Көдек!» сөзіне назар салыңыз! Түсіндірме сөздікте оның «нәресте», «бала» мағынасы түсіп қалған) немесе «гүд» (ұйғыршадағы нәресте мағынасындағы «годок» дегенді ескеріңіз) болса, «тәңірдің ұлы» дегенге тіпті таяй түсер еді.

Енді тақырыбымызға қайта оралып, елге сөз берейік:

«Біздің заманымыздан бұрынғы 161-162 жылы Мөде Тәңірқұты он білгі ханын батысқа аттандырып (Іле өзені аңғарына – үзінді алушы) жапнай шабуыл жасады». Бұл кезде «Елжау би де Үйсін елін бастап шығып, іске араласқандығы сөзсіз. Олар Ғұндармен бірге Юзілерді жеңіп, қуғындағаннан кейін сол жерде мекендеп қалған» [12.276]. Бұл Елжау Күнбидің ер жетіп, өз елінің тізгінін өз қолына алған шағы. «Жалпылама өлшем бойынша айтқанда, жастық немесе ересектік деген сөздер 18 жас шамасын меңзейді». Ал, көшпенді халықтың «Ұрпақтары, тіпті ертерек есейіп ер жетеді. Сондықтан, «ержеткен» деген сөзді 18 жас немесе 16-17 жас деп есептесек, бұлардың қай-қайсысы да бола береді» [10.15]. Ендеше, Елжау Күнбидің біздің заманымыздан бұрынғы 177-жылдың маңында туылғандығы сөзсіз. Бұған аялдаған Уан: бұл арада басын аша кететін жәйттердің бірі – «Үйсіндерді юзілер жойды деу дұрыс емес. Ғұндар жойды деу дұрыс» [10.16]. Ал, «Үйсіндердің елі жойылған жыл (біздің заманымыздан бұрынғы 177-жылы) – дәл Күнбидің (Елжау бидің) туған кезі» [10.17] - дейді.

Жә... енді, мөлшермен б.з.б. 177-жылы дүниеге келген Елжау Нәндіби ұлы қашан дүниеден өтті? Тағы да елге сөз берейік: «Хәннама, Үйсіндер тарауына» қарағанда Хән Уди патшаның юанфың жылдарында (біздің заманымыздан бұрынғы 105-110 жылдары) Елжауби қартайған, сонда да Үйсін елін билеп отырған». Демек, бұл тұста «Елжауби 70 жас шамасында, оның қартайды делінуі нанымды» [10.24]. «Хән Удидің тәйчу алғашқы (б.з.б. 104-жыл) жылы маңында Үйсін халқы кемеңгер де киелі санаған Күнби Елжау дүние салды да Жөнші (Саншұра) би Күнбилікке шықты». [9.3].

«Елжау бидің өлген жылын, бері айтқанда, Шижүн ханша Үйсінге ұзатылып барғаннан кейінгі 4-жыл шамасы деп межелеуге болатын секілді, яғни ол Уди патшаның тайчу алғашқы жылы (б.з.б. 104 жылы) шамасы дүние салған болу керек деп межелеуге тура келеді» [10.23]. «Үйсін мемлекетінің негізін қалаған ұлы Күнби-Елжау би... елдің іргесі қозғалмайтындай етіп алтын қазық қаққан соң ғана көңілі жәй тауып... дүниеден өтті. Мұны тарихшылар шамамен Иса пайғамбардың туған күнінен 104 жыл бұрын еді деп пайымдайды. Екі-үш жылдың арлы-берлі ауытқып қолданылуының дәл қазір пәлендей маңызы жоқ», - дейді әйгілі ғалым, жазушы Т.Жұртбаев [13.274].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Хәннама. 96-том. Батыс өңір, үйсін мемлекеті тарауы.
2. Жакып Жүнісұлы. Қазақтың тегі және қалыптасуы. Күйтін. Іле халық баспасы. 1994ж.

3. Хәннама. 61 – том. Жиан Чиан. Ли Гуан Лилердің өмірбаяны.
4. Тарихнама. 123-том. Ферғана тарауы.
5. Мұқанұлы Қ. Қытай тарихнамаларындағы ономастикалық атаулардың ежелгі дыбысталуы жөнінде. Шин жияң қоғамдық ғылымы журналы. Үрімжі. 1997 ж. №3
6. Мыңжанұлы Н. Қазақтың қысқаша тарихы. Үрімжі. Шинжиян халық баспасы. 1987ж.
7. Жүнісұлы Ж. Тағы да үйсіндер туралы. Шинжиян жоғары оқу орындары ғылыми журналы. Үрімжі. 1998 жыл, №3.
8. Лю Сун. Шинжиянның 2000 ж. Үрімжі. Шинжиян жастар өрендер баспасы. 1998ж.
9. Уан Ле. Байырғы заман казак арыстарының баяны. Үрімжі. Шинжиян оқу-ағарту институты. 1995ж.
10. Уаң Миңжы, Уаң Биңхуа. Үйсін туралы зерттеу. Үрімжі. Шинжиян халық баспасы. 1989ж.
11. Бан Гу. Батыс өңір және Үйсін мемлекеті. Үрімжі. Шинжиян халық баспасы. 1987 ж.
12. Шығарманы жазу группасы. Шинжиянның қысқаша тарихы. 1-том. Үрімжі. Шинжиян халық баспасы, 1980-ж.
13. Жұртбаев Т. Дулыға. 1-том. Жалын. Алматы. 1994.

RESUME

Sultan Zhabolatov (Urimchi)

The rule of Uysun people –Elzau Kunbi

The article deals with the role of Elzhau Kunbi in the forming and strengthening of Uysun atate till the event of his death. The author quotes the opinion about this man of Chinese historians Sima Chyan and Ban Gudi.

Төте жазудан аударып дайындаған
Елбол Райханұлы